

Черкасов А.В.,

*експерт з питань ринку праці, доктор економічних наук, професор,
м. Київ, Україна*

Колесник І.А.,

*завідувач кафедри міжнародних економічних відносин,
Університету економіки та права «КРОК»,*

м. Київ, Україна

Фокас Л.М.,

*експерт з питань ринку праці,
м. Київ, Україна*

РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ОСВІТНЯ МІГРАЦІЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стійкість ринку праці в умовах розвитку глобалізаційних процесів потребує оперативного та поглибленого дослідження, оскільки на ньому переплітаються інтереси держави, бізнесу і соціуму, формуються економічні характеристики: обсяги та рівень зайнятості і безробіття, рівень заробітної плати, умови праці.

За останні п'ять років процеси міграції набули незворотного характеру і стали загрозою існуванню незалежної України. Дослідження свідчать, що людина, яка прожила за кордоном 5–7 років, назад не повертається. З урахуванням того, що масова міграція з України почалася з 2014 року, точку неповернення ще не пройдено і шанс зупинити цей процес ще не втрачено. Проте без конкретних дій через 2–4 роки залишиться тільки говорити про те, що мільйони українців втрачені для країни назавжди. Адже від здатності країни не лише ефективно використовувати власний інтелектуальний ресурс а й залучати його з інших держав залежить, чи опиниться вона серед лідерів світової економіки, а чи посяде місце на периферії. Саме тому більшість розвинених країн світу у своїй міграційній політиці орієнтуються на створення умов для залучення додаткового інтелектуального капіталу.

Водночас лібералізація міграційної політики провідних країн світу в напрямі залучення додаткового інтелектуального капіталу як чинника забезпечення стійкого інноваційного розвитку економіки формує значні виклики для збереження Україною свого інтелектуального потенціалу. Станом на початок 2020 р. 4–4,5 млн українців працювали за кордоном. Середній вік українського мігранта – 32 роки. За останні два роки різко (більш ніж на 30%) зросла сімейна міграція, що свідчить про серйозні проблеми на українському ринку праці [1].

У контексті інтеграції у європейський освітній простір і приєднання України до Болонського процесу зростання академічної мобільності студентів, загроза втрати людського капіталу під час навчання та стажування посилюється, загострюється проблема освітньої еміграції з України. Освітні програми поступово перетворюються на найкращий ресурс для подальшого рекрутингу кваліфікованого персоналу і стали підґрунтям появи ще однієї форми інтелектуальної міграції, так званої «циркуляції інтелекту», під якою потрібно розуміти циклічні (періодичні) переміщення громадян за кордон для навчання і подальшої роботи з наступним поверненням на батьківщину [2]. Саме тому особливу увагу привертає рівень освіти українських трудових мігрантів – за даними Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні, 59% мають повну середню освіту, 17% – базову чи неповну вищу освіту, 14% – вищу освіту, 10% – початкову або незакінчену середню освіту. Проведені Національним інститутом стратегічних досліджень анкетні опитування засвідчили, що близько 17% українських мігрантів, з яких 55,9% становить молодь у віці до 34 років, не мають можливості або бажання повертатися в Україну [3].

Кількість українських студентів, які навчаються за кордоном, обчислюється десятками тисяч. Україна з країни, привабливої для навчання іноземців, перетворюється на країну, з якої їдуть для отримання вищої освіти. Незважаючи на те, що МОН не веде облік українців, які виїхали на навчання за кордон, різні джерела дають таку картину. 2014 р. – приблизно 38–40 тис. українських студентів навчалося за кордоном. За 2015 рік зростання українських студентів до 45–50 тис. За 2016 рік – 59 тисяч українських студентів виїхали на навчання у 34 країни. У 2019/2020 навчальному році понад 85 тис. студентів з українським громадянством навчались у закордонних університетах. Найчастіше їдуть до Польщі, Росії, Німеччини, Канади, Чехії, Італії, США, Іспанії, Австрії, Франції, Словаччини. Ці країни отримують понад 90% усіх українців, які навчаються за кордоном. Загалом протягом останніх років їх кількість зросла більш ніж утричі – з 24 000 (2008 р.) до 85 тис. осіб (2020 р.). Найбільший приріст забезпечили Польща, Росія, Чехія, Словаччина, Австрія, Італія, Іспанія, Канада та Болгарія [5].

Маючи дані із 29 країн можливо прогнозувати, що кількість українців у закордонних університетах у 2020/2021 році виявиться щонайменше 88–92 тис. осіб, 2021/2022 році – 95–98 тис. А при збереженні існуючих темпів, вже у 2022–2023 навчальному році кількість таких студентів може перевищити 100 тис., що становитиме близько 9% від сумарної кількості тих, хто навчається в Україні та за кордоном [4].

Отже, міжнародний процес руху інтелекту в державі, на жаль, дає право охарактеризувати її як країну-донора. Економічні реформи в країні зосереджують зусилля переважно на регулюванні масштабів офіційного безробіття за рахунок сприяння малоефективній зайнятості. Досі не створений механізм регулювання освітньої еміграції, який би сприяв формуванню висококваліфікованих кадрів, нагромадженню інтелектуального капіталу, збільшенню науково-технічного потенціалу в нашій країні.

Віддаючи належне доволі високому рівню освіченості населення України, слід зазначити, що внаслідок цілої низки політичних, економічних, соціальних проблем вона постійно втрачає свою професійну та наукову еліту. Відсутність збалансованості між формуванням кадрової політики щодо фахівців вищої кваліфікації та системою їх підготовки спричиняє значний розрив між підготовкою кваліфікованих кадрів та їх залученням до роботи у національній економіці. Адже, за офіційними даними, рівень зайнятості населення у віці 15–70 років в Україні у першому півріччі 2020 року скоротився з 57,9 до 56,7%. При цьому рівень безробіття населення (за методологією МОП) у віці 15–70 років зріс з 8,5 до 9,2% робочої сили. Звертає увагу, що понад половину зареєстрованих безробітних мають вищу освіту, а кожній третій – професійно-технічну, водночас проблемним залишається укомплектування вільних місць на підприємствах переробної промисловості, у сфері освіти та на транспорті.

Інтеграція України у світовий та європейський економічний простір, її участь у міграційних процесах, тобто масових міждержавних переміщеннях, є одною зі складових національної політики. Сучасні виклики та загрози економічному зростанню України ставлять нові завдання перед формуванням структури національної економіки та висувають нові вимоги до регулювання процесів еміграції, в тому числі в освітянській сфері. Головною загрозою для країни-донора є ризик втрати інтелектуального потенціалу, старіння населення за рахунок виїзду молоді для отримання європейської освіти та перетворення освітньої міграції на еміграцію через навчання [1].

Водночас слід зазначити, що в Україні починаючи з 2011–2012 і наступні сім навчальних років спостерігається негативна динаміка щодо кількості закладів вищої освіти, які забезпечують підготовку за освітніми ступенями «бакалавр» і «магістр». Найбільш активно цей процес відбувався у 2014–2015 навчальному році – скорочення майже на 15%.

Зіставлення десятирічної динаміки кількості учнів, які одержали атестат про повну загальну середню освіту, та кількості студентів навчальних закладів, які навчаються за бакалаврськими та магістерськими освітніми програмами, дозволяє констатувати, що при відносно сталому щорічному зменшенні випускників шкіл зменшення кількості студентів відбувається непропорційно високими темпами. Дедалі менше учнів після завершення шкільного навчання продовжують його у вищих навчальних закладах України. Зважаючи на це, можна діагностувати наявність як мінімум двох проблем національної системи освіти: одна частина випускників середніх шкіл не спроможна продовжити навчання у вищих навчальних закладах через наявність певних соціальних і фінансових проблем, інша – орієнтована на здобуття освіти за кордоном.

Українці стають стратегічно важливим ресурсом праці насамперед для тих країн, які привабливі для трудових мігрантів і дають перспективу подальшого працевлаштування після закінчення ВНЗ. Наприклад, мінімальна заробітна плата у сусідній Польщі в 3,5 раза більше за таку ж в Україні, а середню зарплату в Україні перевищує на 50%. Якість життя в країнах-сусідах (щодо інфраструктури, освіти, медицини, безпеки) також сприяє зростанню міграції.

Українське студентство є стратегічно важливими для Польщі, де вони становлять 58–60% від усього іноземного студентства. Темпи приросту кількості українських студентів з 2015 р. стабільно зростають і становлять + 5–7% щорічно. Польський уряд планує, що до 2025 р. в Польщі навчатимуться не менше 80–85 тис. українських студентів. За соціологічними опитуваннями, які щорічно проводяться в Польщі, тільки 5–7% українських студентів збираються повертатися додому після закінчення навчання. А це означає, що польська економіка в останні п'ять років щорічно отримує 35–40 тисяч висококваліфікованих фахівців із перспективою зростання до 2025 року вдвічі.

Дещо подібна ситуація у Словаччині, де українське студентство, за попередніми даними, у 2020/2021 навчальному році становить уже 30–35%.

Стрімке нарощення кількості українців також характерне для болгарських університетів, особливо для бакалаврських програм, де особи з атестатом української школи становлять майже 25% від усього іноземного студентства.

У німецьких університетах навчається понад 10 тис. українців (третє місце в списку привабливості після Польщі та Росії), однак вони становлять заледве 3–5% від усього іноземного студентства. Постійно зростає кількість українських студентів у Канаді (четверте місце, близько 5 тис.).

Значно зросла кількість українських студентів у Чехії. Якщо на початку 2000-х років студентів з України було лише 300, то нині їх стало в 10 разів більше. Проведені Інститутом соціології дослідження в Чехії причин вибору країни для навчання українськими студентами показали, що вибір країни обумовлений високим рівнем якості освіти та можливістю навчатися безкоштовно. Студент, який спроможний навчатися чеською мовою, вступає на тих самих умовах, що і чехи. Після завершення навчання понад третина – 37% – планує тут і залишитися.

Основними причинами вибору випускниками українських шкіл закордонних навчальних закладів для подальшого продовження навчання є:

- бажання після завершення навчання залишитися на постійне місце проживання у приймаючій країні. Протягом п'яти-шести років навчання студенти українського походження «вживаються» у суспільство цієї країни, знають її мову, законодавство і до початку трудового періоду повністю адаптовані до нового оточення;

- недоліки та слабкі місця національної освітньої системи України, що породжують кризу довіри до всіх освітянських інституцій. До них, зокрема, можна віднести, по-перше, переважання надання теоретичної підготовки (заради справедливості слід зазначити, доволі ґрунтовної) над

формуванням практичних навичок. По-друге, – менш гнучкі, порівняно із закордонними закладами вищої освіти, навчальні плани з точки зору формування бажаних компетенцій майбутніх фахівців. Це призводить до того, що значна кількість випускників не працює за набутою спеціальністю. По-третє, – застарілу матеріально-технічну базу (особливо закладів вищої освіти, які готують фахівців технічних спеціальностей) та недосконале бібліотечно-інформаційне забезпечення освітнього процесу, що ускладнює процес отримання актуальних знань. По-четверте, – подекуди присутність в українських закладах вищої освіти корупційної складової, що гальмує вибір абітурієнтами українських ВНЗ на користь європейських, де корупції немає. По-п'яте, механізм забезпечення якості освіти в Україні практично відсутній, що позначається на проблемах працевлаштування більшості випускників українських ВНЗ. При цьому найгірша ситуація в закладах професійно-технічної освіти і, як результат, відчутний брак робітничих кадрів. По-шосте, – відсутність цілісної системи освіти протягом життя, що дуже ускладнює процеси підвищення кваліфікації, перепідготовки, неформальної освіти тощо;

– активна рекламна діяльність закордонних навчальних закладів на освітніх виставках в Україні, політика їх відповідального ставлення до своїх випускників у напрямі формування мережі професійних контактів та працевлаштування по завершенні навчання, система заохочень для найбільш успішних та талановитих студентів;

– співвідношення «ціна – якість знань». Досить часто, навчаючись за кордоном, українські громадяни сплачують за навчання ціну, не більшу, ніж у вітчизняних закладах вищої освіти, натомість отримують більш сучасні знання.

Окремої уваги заслуговує категорія громадян України, які навчаються за PhD-програмами. Незважаючи на відсутність повної статистичної інформації, за дослідженнями Аналітичного центру CEDOS,

проведеними за даними 14 країн світу, у 2015–2016 навчальному році в цих країнах на PhD-програмах навчалося 1600 українців. Потрібно зауважити, що через платний доступ до даних до дослідження не залучено США, Канаду та Велику Британію, які гіпотетично приваблюють молодих українських науковців не менше, ніж Франція або навіть Німеччина. Проте навіть такі дані дають змогу зробити висновки про те, яким країнам надають перевагу українці, які хочуть отримати науковий ступінь. У Швейцарії та Чехії кількість українців, які здобувають свої PhD, за останні вісім років збільшилась удвічі. Німеччина, де українських аспірантів найбільше, за ці роки збільшила їхню кількість на 20%. У Польщі зростання протягом лише останніх трьох років становило 40% [5]. З огляду на це можна стверджувати, що, за умови збереження такої тенденції, Україна уже найближчим часом повною мірою відчує всі негативні наслідки освітньої еміграції, які проявлятимуться передусім у «відпливі капіталу» в його соціальному (демографічному та інтелектуальному) вимірі. У свою чергу втрата певної частки працездатного населення надалі завдасть шкоди національному ринку праці, негативно впливатиме на інноваційний та інтелектуальний розвиток держави та неминуче спричинить руйнування інтелектуального потенціалу нації.

Отже, держава – від ОТГ до уряду – має розглянути проблему освітньої міграції саме з точки зору загрози національній безпеці. Доцільно вжити комплексних заходів, які в короткостроковій перспективі дадуть змогу скоротити відплив кадрів, а в середньостроковій – збільшити кількість високооплачуваних робочих місць, на які можуть повертатися мігранти.

Водночас, враховуючи, що професії видозмінюються кожні 5–10 років, постійно з'являються нові, нова роль відводиться профорієнтації. При цьому профорієнтація школярів має плавно перерости в профорієнтацію дорослого населення, а гасло «навчання протягом усього

життя» повинно передбачати профорієнтацію як основний компонент. Розуміючи, що профорієнтація вимагає мультидисциплінарного підходу, на сьогоднішній день має бути тільки два органи, що відповідають за профорієнтацію, – МОН (профорієнтація школярів) і Державний центр зайнятості (профорієнтація дорослого населення) із вирішенням таких пріоритетних завдань.

Перше – визначити відповідальність кожного відомства. Підсумок профорієнтації: вирішення питання забезпечення економіки трудовими ресурсами; зменшення міграції (в тому числі освітньої); навчання після школи за професіями, які користуються попитом на ринку праці.

Друге – повинна бути прийнята і покроково розписана концепція безперервної профорієнтації, що включатиме: формування загального інтересу до професій (початкова школа); ознайомлення з професійною діяльністю, поняттями ринку праці, екскурсії на підприємства та Центри зайнятості (середня ланка); формування кар'єрної траєкторії, профдіагностику, мотивацію, облік схильностей до тієї чи іншої професії, розуміння попиту-пропозиції на ринку праці, рівня оплати, вибір конкретної професії (старша школа); профорієнтаційні заходи у школі та в оздоровчих таборах; надання школам з боку ДЦЗ актуальної інформації про ринок праці (особливо регіональний); профдіагностику дорослого незайнятого населення, профконсультації, організацію перенавчання з боку Державної служби зайнятості.

Повинна бути створена система взаємодії профтехосвіти і ЦПТО Служби зайнятості. Доцільно також розглянути німецьку модель дуального навчання для учнів старших класів.

Список використаних джерел

1. Колесник І.А., Черкасов А.В. Інтелектуальна міграція: виклики інноваційній конкурентоспроможності національної економіки. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальна*